

JEDNA SPLITSKA RANOROMANIČKA RADIONICA IZ TREĆE ČETVRTINE 11. STOLJEĆA

Tonči Burić

UDK 73.033.4 + 726.591.033.4](497.13 Dalmacija) "10"

Izvorni znanstveni rad

Tonči Burić

Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika

Autor analizira skupinu ranoromaničke skulpture iz dviju crkava (sv. Martin i sv. Benedikt), s jedne stambene kuće u Splitu, iz nepoznate crkve u Trogiru i crkve sv. Lovre kod Šibenika. Ta skulptura pokazuje izrazite ranoromaničke odlike. Ona je djelo jedne definirane kamenoklesarske radionice, čije je središte u Splitu. Najveći posao radionica je izvršila na crkvi sv. Benedikta i crkvici sv. Martina u Splitu, a za potrebe novoosnovanoga samostana benediktinki, pa se njezina aktivnost (60. i 70. godine 11. st.) veže uz veliku crkvenu reformu na Zapadu, koju u Splitu i Hrvatskoj provodi nadbiskup Lovre (1059./60.-1099.), ujedno i osnivač samostana.

Tijekom 11. stoljeća zbivaju se veoma zanimljivi procesi u razvitku skulpture na istočnoj obali Jadrana. Zreli predromanički stil postupno se, do konca stoljeća, transformira u novu kvalitetu - r o m a n i k u. Ta evolucija, koja se na Zapadu odvija bržim tempom i prijelazom na razvijenu romaničku skulpturu, upravo kod nas najplastičnije pokazuje postupnost promjena i oslobađanje od predromaničkih likovnih shema, koje se na pojedinim spomenicima uočavaju i do samoga konca 11. stoljeća.¹ Bitni elementi novoga stila su pojava ljudskoga lika i nizovi narativnih scena, a u dekoru sve češće korištenje vegetabilnih motiva i mitoloških bića s orijentalnih tekstilnih predložaka. To preplitanje staroga i novo-

¹ *Lj. Karaman*, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930., 110-13; *K. Prijatelj*, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*, *Starohrvatska prosvjeta (=SHP) III/3*, Zagreb 1954.; *I. Petricioli*, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji (= Pojava)*, Zagreb 1960., 5-12. Jaču postupnost u evoluciji uočio je u novije vrijeme Petricioli i na sjevernojadranskoj skulpturi Italije, što otvara put širim istraživanjima europske skulpture 11. stoljeća općenito: *I. Petricioli*, *Skulpture iz XI stoljeća u Zadru, Splitu i Solinu*, u: *Tragom srednjovjekovnih umjetnika*, Zagreb 1983., 24-5.

ga rezultira početkom 12. stoljeća definitivnom prevagom romanike prezentirane u skulpturi i izraženom reljefnošću i volumenom u odnosu na plošne, linearne kompozicijske sheme ranije epohe, kao i većom individualnošću izraza u ostvarenim djelima. Upravo ta izraženija individualnost omogućila je preciznije grupiranje spomenika u stilski profilirane skupine, tj. radioničke krugove, koji su čvršća okosnica u daljnjem proučavanju.

Zadarsko-splitska i zadarsko-kninska grupa, kako ih je prije tri desetljeća definirao I. Petricioli,² još uvijek su primjeri koji najzornije predočuju cijeli proces, čemu treba pridodati i kninsku romaničku radionicu.³ Svojom djelatnošću te radionice ukasile su značajne sakralne objekte u gradovima na obali i u vladarskim i plemićkim središtima ruralnoga hrvatskog zaleđa.

Osim njih mogu se u poznatom fundusu naše skulpture 11. stoljeća uočiti još neke koherentne grupe, čije spomenike za sada ne nalazimo izvan obalnih urbanih središta, što ukazuje na to da radionice i majstori koji su ih klesali nisu bili angažirani izvan svojih užih sredina. Neke se mogu predočiti tek fragmentarno, poput radionice koja je izradila zabat septuma u crkvi sv. Marije de Taurello u Splitu i zabat s Čiova⁴ sredinom 11. stoljeća, a u ovome ću radu поблиže definirati jednu radionicu čije sam spomenike utvrdio u Splitu i Trogiru, a koju sam naznačio prije 10 godina.⁵

K A T A L O G

A) DIJELOVI ARHITEKTURE

I) Prozori

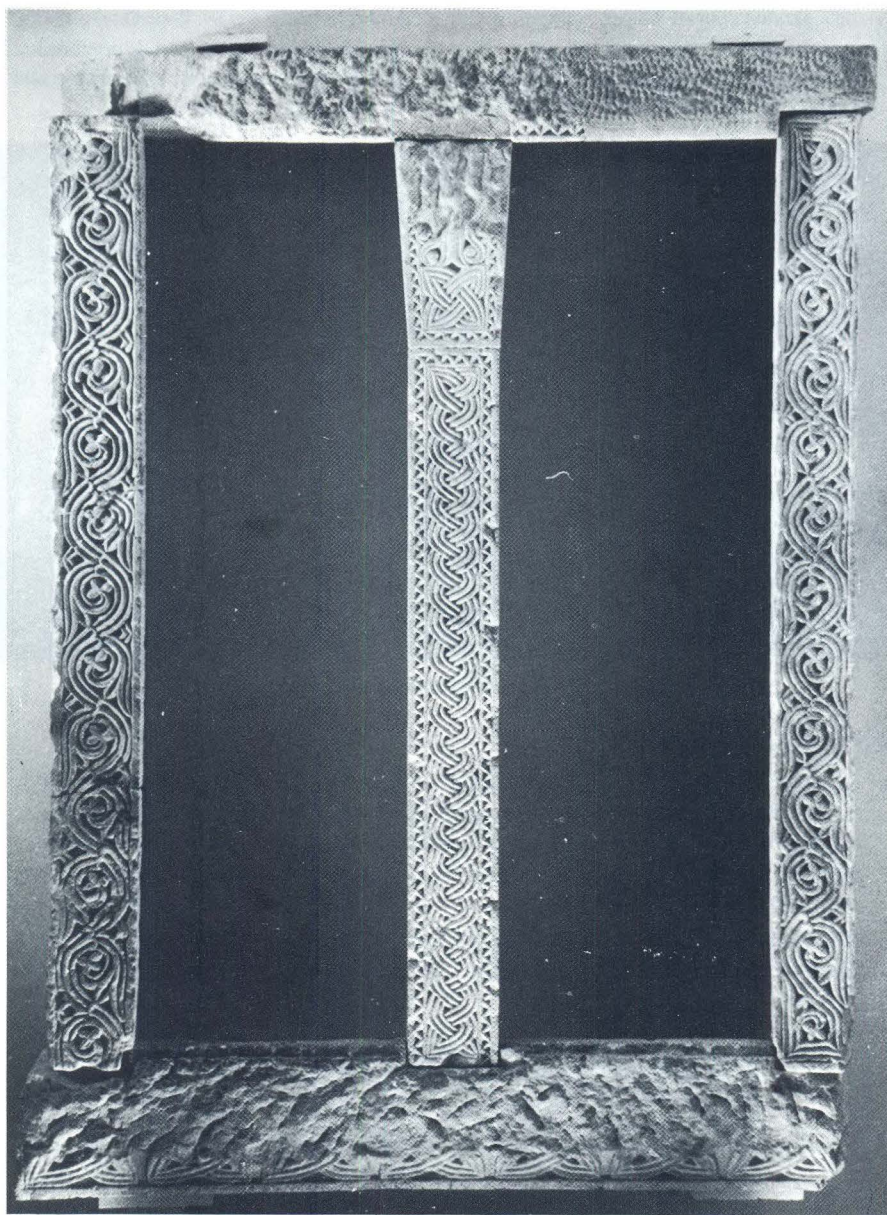
1. Materijal: vapnenac; dimenzije: visina 158 cm, širina 113 cm, debljina 40 cm, širina 113 cm, debljina 40 cm, širina doprozornika i stupića bifore 11-12 cm, visina imposta bifore 29 cm; podrijetlo: drugi kat četvrtaste stambene trokatnice zapadno od Vestibula (ex Arhidakonova ulica); smještaj: Muzej grada Splita (= MGS), Inv. br. 735; opis: četvrtasta bifora čiji su okvir i razdijeljeni stupić ukrašeni pleternim i vegetabilnim motivima. Obrubljena lica doprozornika ispunjena su stiliziranim motivima troprute lozice s trolisnim završecima. Razdijeljeni stupić oivičen je cik-cak motivom i ukrašen troprutom pletenicom. Isti obrub krasi i kapitel, koji je dodjelom oštećen. Nazire se ostatak obrubljenoga križa sa S-volutama pod vodoravnom hastom, a pod križem tropruti učvoreni motiv. Nadprozornik je sasvim otučen i dijelom odlomljen. Nazire se tek rubni cik-cak ukras. I ukrasno polje praga-klupčice je otučeno. Sačuvan je neukrašeni obrub u donjem dijelu i završeci niza troprutih peretza. Širina ukrasnoga polja ukazuje na dvostruki niz peretza.

² Cf. djela u bilješki 1.

³ N. Jakšić, Romanička klesarska radionica iz Knina, Peristil 24, Zagreb 1981.

⁴ T. Burić, Predromanička skulptura u Trogiru, (=SHP) III/12, Split, 1982., 153, 157-8, te 157-9 za trogirsku skulpturu 11. stoljeća općenito.

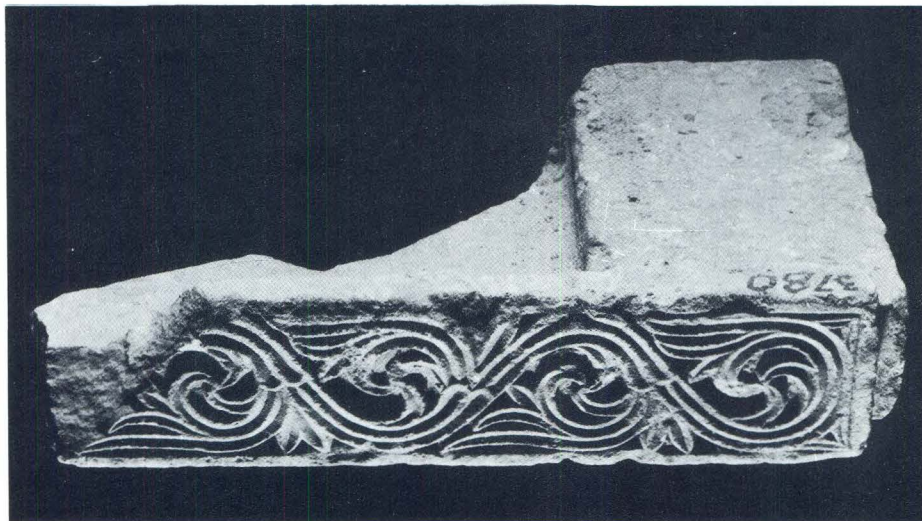
⁵ Ib., 150-51, 155, 158; Tab. IX/42, 43, Tab. X/46, Tab. XIV/68. Ulomke iz Trogira ne donosim u katalogu, jer su već kataloški obrađeni, kao ni općepoznatu pregradu iz Sv. Martina u Splitu (cf. S. Gunjača - D. Jelovina, Starohrvatska baština, Zagreb 1976., 12, 95/Kat. br. 8). Brojevi na tablama odgovaraju onima u katalogu.

Ranoromanička bifora stambene kuće zapadno od Vestibula

Literatura: *Lj. Karaman*, *Živa starina*, Zagreb 1943., 86-7; *T. Marasović*, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u: Prilozi istraživanja starohrvatske arhitekture, Split 1978., 9, Tab. II/3a.

2. Materijal: vapnenac; dim.: vis. 57 cm, šir, 14 cm, deb. 24 cm, šir. unutrašnjeg koljena 22 cm, deb. ukrasnog pojasa 4,5 cm; podrijetlo: crkva sv. Arnira-Eufemije (ex Sv. Benedikta) u Splitu; smještaj: MGS, Inv. br. 3780; opis: dio prozorskoga okvira, vjerojatno doprozornika. Obrubljeno ukrasno polje ispunjeno je troprutom stiliziranom lozicom unutar koje su umetnute trolisne virovite rozete. Listovi su užlijebljeni kao i tropruta vrpca. Lit.: neobjavljen.

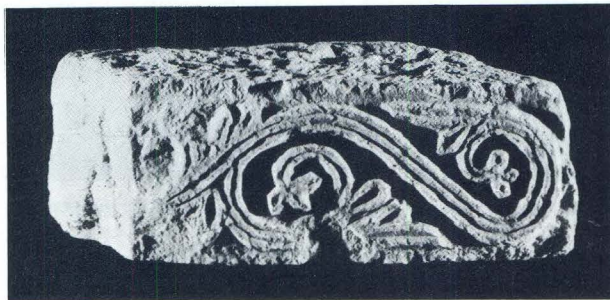

Arhitektonski ulomak iz crkve sv. Arnira - Eufemije u Splitu

II Neidentificirani ulomci

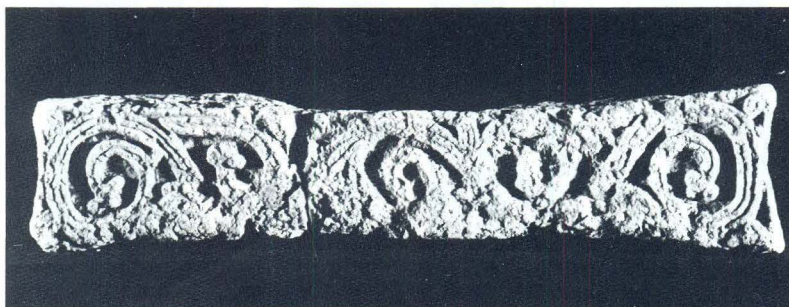
3. Materijal: vapnenac; dim.: 43x15 - 15,5x32,5 cm; podrijetlo: kao i pod br. 2; smještaj: MGS, Inv. br. 3896; opis: ulomak arhitektonskoga okvira naknadno iskorišten kao spolia (ostaci žbuke uočljivi su na cijelom ulomku), zbog čega je priklesan, pa mu je izvorna debljina bila veća od 32,5 cm. Obrubljeno ukrasno polje ispunjeno je troprutom stiliziranom lozicom s trolisnim završecima perforiranih listića.

Lit.: *C. Fisković*, Iskopine srdnjovjekovne crkve sv. Eufemije u Splitu, Historijski zbornik I/1-4, Zagreb 1948., 204, Tab. VII/3, lijevo dolje; *I. Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj II, Split 1964., 360, sl. 416/lijevo dolje.

Arhitektonski ulomak iz crkve sv. Arnira - Eufemije u Splitu

4. Materijal: vapnenac; dim.: 16x20 - 23x32,5 cm; podrijetlo: kao i prethodni; smještaj: MGS, Inv. br. 3846; opis: kao pod br. 3 (N. B. = ulomak omaškom nije donesen u ovome radu).
Lit.: neobjavljen.
5. Materijal: vapnenac; dim.: 89 x 18-19 x 14-15 cm; podrijetlo: kao i prethodni; smještaj: MGS, Inv. br. 1191, 1311; opis: spomenik nedefinirane funkcije, sastavljen iz dva ulomka. Ukrasno polje je dosta oštećeno i izlizano, otučenih rubova. Krajevi su trapezasto prošireni i konkavno zaobljeni. Obrubljeno ukrasno polje ispunjeno je troprutom, stiliziranom lozicom s trolisnim završecima.
Lit.: neobjavljen.

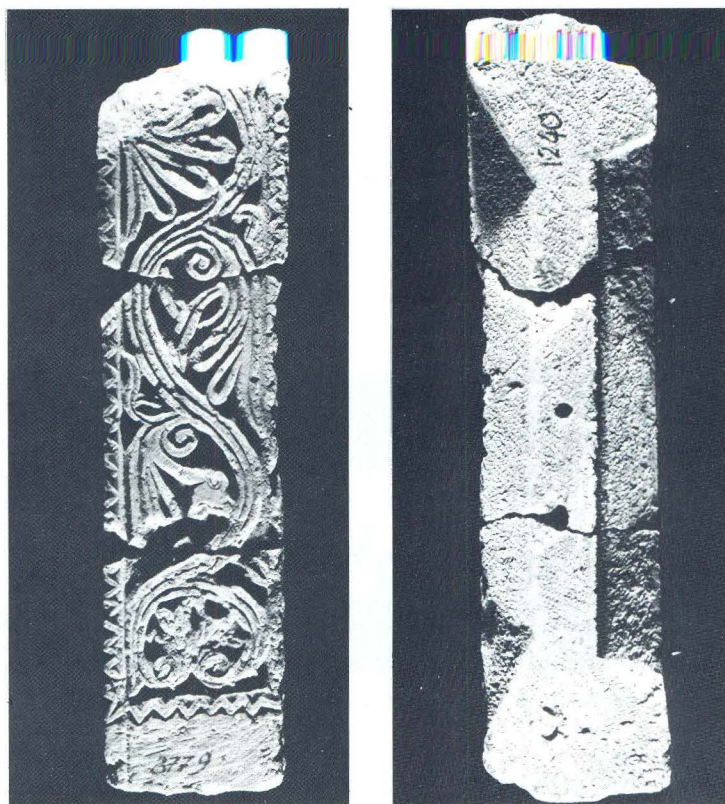
Artitektonski ulomak iz crkve sv. Arnira - Eufemije u Splitu

6. Materijal: vapnenac; dim.: ?; podrijetlo: kao i prethodni; smještaj: zagubljen; opis: trapezasti ulomak konkavno oblikovanoga kraja. Ukrasno polje ispunjeno je istim motivom kao i pod br. 5.
Lit.: *C. Fisković*, o. c, Tab. VIII/3, gore desno.
7. Materijal: vapnenac; dim.: ?; podrijetlo: kao i prethodni; smještaj: zagubljen; opis: kao i pod br. 6.
Lit.: *Ib.*, Tab. VIII/3, dolje desno.

B) NAMJEŠTAJ

I) Oltarna pregrada (cancellum)

- 8a-b. Materijal: vapnenac; dim.: 112,5 x 27-8 x 12,5 cm; 112,5 x 27-8 x 12,5 cm; podrijetlo: kao i prethodni; smještaj: MGS, Inv. br. 1240, 1239, 3779; opis: gotovo cijeli pilastar sekundarno upotrebljen za prozorski okvir. Sastavljen je iz tri ulomka. Ukrasno polje obrubljeno je cik-cak vrpcom i ispunjeno troprutom stiliziranom lozicom. Iz jednoga izbojka izvija se shematski obrađena glava zmiје rajapljenih čeljusti. Donji, neukrašeni dio ukazuje na položaj pilastra u izvornoj funkciji.
Lit.: *C. Fisković*, o. c, Tab. VII/3, desno gore; Tab. VIII/3, u sredini; *I. Ostojić*, o. c, sl. 16/desno gore.

Pilastar iz crkve sv. Arnira - Eufemije u Splitu,
naknadno upotrebljen za prozorski okvir

ANALIZA

Ovdje objavljeni ulomci pronađeni su pri istraživanju samostanskoga sklopa sv. Arnira-Eufemije (izvorno sv. Benedikta) koje je 1946. godine proveo C. Fisković.⁶ Kompozicijska rješenja i detalji ukrasa veoma su nalik onima na cancellumu u obližnjoj crkvi sv. Martina iznad Porta aurea Dioklecijanove palače, a koje sam svojedobno komparirao s četiri ulomka iz poblize nepoznate crkve u Trogiru s istovrsnim ukrasom i pripisao istoj radionici.⁷ Budući da i ulomci iz sv. Benedikta pokazuju u cjelini i pojedinostima

⁶ C. Fisković, Iskopine srednjovjekovne crkve sv. Eufemije u Splitu, Historijski zbornik I/1-4, Zagreb 1948. O samome samostanu cfr. I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, Split 1964., 54-61.

⁷ Za pregradu i crkvicu cf. F. Bulić, Crkvica Sv. Martina nad sjevernim vratima (Porta aurea) Dioklecijanove palače u Spljetu, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva N. S. XIV, Zagreb 1916.

izrazitu sličnost, pa čak i identičnost s onima iz Trogira i pregradom iz Sv. Martina, moguće ih je sve zajedno vezati uz uži krug kao proizvode jedne kamenoklesarske radionice koja se dekoracijskim programom razlikuje od sličnih stilskih ostvarenja registriranih na prostoru srednje Dalmacije. Jedinu užu analogiju izvan Splita i Trogira predstavlja stupić sastavljen iz dva ulomka iz crkve sv. Lovre na položaju Grušine u šibenskom Donjem Polju,⁸ čije je lice ukrašeno istovrsnom troprutom, stiliziranom lozicom. Brojni spomenici skulpture ukrašeni motivom stilizirane lozice, nađeni na prostoru Dalmacije, pokazuju nakon pažljivije usporedbe ili kronološku ili pak radioničku razliku. To se posebice odnosi na nekoliko ulomaka crkvenoga namještaja i arhitektonskih elemenata iz Trogira i okolice, te iz Biskupije kod Knina s lokaliteta Crkvina,⁹ koji su nastali u istim vremenskim okvirima i povijesnim okolnostima. Bliske veze trogirске i biskupijsko-kninske skulpture u dr. pol. 11. stoljeća ukazuju na radioničku produkciju trogirskih lapicida u tadašnjem državnom središtu ranosrednjovjekovne Hrvatske.

Radionica koju ovdje obrađujem potvrđena je na dva sakralna objekta i jednoj stambenoj kući u Splitu, na neutvrđenoj crkvi u Trogiru te u šibenskom Donjem Polju u crkvi sv. Lovre. Koncentracija njezine aktivnosti u Splitu, kao i elementi ukrasa ustanovljeni na nešto ranijim predromaničkim spomenicima u Splitu, a kakvih nema u Trogiru (o čemu poslije), govore u prilog ubikaciji radioničkoga središta u Splitu. Proizvodi te radionice mogu se funkcionalno-tipološki razvrstati u dvije osnovne skupine, koje su kvantitativno približno jednake. Jednu sačinjava arhitektonska plastika, a drugu crkveni namještaj, tj. dijelovi oltarnih pregrada.

Dominantan motiv radioničkoga ornamentalnog repertoara je tropruta stilizirana lozica, zastupljena na obje funkcionalne skupine, te donekle cik-cak obrubi na pilastrima i prozorskim okvirima. Tradicionalne predromaničke pleterne sheme gotovo su sasvim potisnute. Druga karakteristika koja se uočava u izvedbi ukrasa jest variranje glavnoga motiva u nekoliko inačica, unutar kojih također postoje sitne razlike u pojedinostima. Prvu inačicu predstavljaju doprozornici bifore iz Splita, te više ulomaka iz Sv. Benedikta. Odlika te inačice su trolisni izdanci, ponekad i probušeni svrdlom. Drugu inačicu tvore ulomci na kojima je valovita lozica s izdancima u obliku virovite rozete a treću lozica s različitim završecima listolikih izdanaka (stupić iz šibenskoga Donjeg Polja - cf. bilj. 8; u okviru koje se nalaze shematizirani prikazi zmija otvorenih čeljusti i jednostavni obrubljeni križevi. Zmijске glave, kao novi ranoromanički motiv, iako zastupljene samo na dva pilastra, toliko su karakteristične da ih se može uzeti za svojevrsni pečat radionice, tj. potpis glavnoga majstora - lapicide koji se predstavio simbolom, za razliku od ranijih predromaničkih i kasnijih romaničkih epigrafskih primjera. Posebnu inačicu predstavljaju ulomci iz Trogira na kojima su troprute, učvorene S-palmete stiliziranih listova, kao i na ulomcima iz Splita i Šibenika. Cik-cak obrub potvrđen je na svim ulomcima iz Trogira, na pregradi iz

⁸ Z. Gunjača, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, Šibenski zbornik, Šibenik 1976., 49, Tab. XXIX/3.

⁹ T. Burić, o.c., Tab II/4,5; Tab. VI/25a-b; Tab. XIV/62; F. Radić, Ulomci s jedanaest tegurija otarskih ciborija i jednog vratnog okvira starohrvatske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, SHP III/2, Knin 1897., na str. 58.

Sv. Martina u Splitu te dijelom na bifori iz Splita i na pojedinim ulomcima iz Sv. Benedikta. Od predromaničkih kompozicija i motiva, radionica je rabila troprute pletenice, učvorene uzlove, S-volute i obrubljene križeve te nizove troprutih peretza (na bifori iz Splita i cancellumu iz Sv. Martina).¹⁰ Gornji elementi pregrade sačuvani su samo u Sv. Martinu. Na trabeaciji njegove pregrade su tradicionalne kuke, a na zabatu kanonska kompozicija križa pod kojim su grifon i ptica. Tu su još i karakteristični kapiteli potvrđeni u Sv. Martinu i u Trogiru. I pored dosta izražene heterogenosti u izboru i izvedbi kompozicija i motiva, ovako definirani opus ipak se jasno razlikuje od drugih skupina koje su mu vremenski bliske ili suvremene. Stoga ga i donosim kao proizvode jedne radioničke grupe koja je svoj trag ostavila na priobalju srednje Dalmacije, od Splita do Šibenika, a čije je središte u Splitu.¹¹ Razvijenoj ranoromaničkoj produkciji skulpture sada se može, uz zadarsko-splitsku, zadarsko-kninsku i kninsku radionicu, pridodati i ova splitska, s nadom da će novi nalazi i istraživanja upotpuniti i produbiti ove spoznaje o samoj radionici, ali i o tom važnom razdoblju umjetnosti hrvatskoga ranoga srednjeg vijeka. Djela ove radionice pružaju mogućnost analize još nekih funkcionalnih i stilskih elemenata koje bih u daljnjem tekstu iznio.^{11a}

Oltarna pregrada (cancellum) u crkvi sv. Martina iznad Porta aurea Dioklecijanove palače nije primjer uobičajene pregrade, budući da se radi o adaptiranom antičkom prostoru, ali neki njezini elementi pružaju mogućnost interpretacije s kojom bi se ukazalo na jednu tipološku inačicu pregrade koja nije poznata na sačuvanim primjerima u našoj ranosrednjovjekovnoj sakralnoj umjetnosti, a na koju je upozorio već Karaman.¹² Naime, umjesto standardne pregrade s plutejima i pilastrima, u Sv. Martinu je mjesto predviđeno za pluteje ispunjeno betonom nakon Buličeve intervencije 1908.-09. godine, a koji je na tom mjestu zatekao ispunu od vapna, dok je izvorno pretpostavio pluteje.¹³ Karaman na

¹⁰ Peretz, motiv na pragu-klupčici bifore, izraziti je predromanički motiv, nalazi se i na spomenicima zadarsko-splitske grupe (cf. *I. Petricioli*, Pojava, o. c., Tab. VII/dolje), pa i pored kompozicijske heterogenosti, biforu razmatram kao djelo čiji su segmenti istodobno ukrašeni.

¹¹ Za Split kao središte radionice govore i kuke na trabeaciji Sv. Martina, koje su tipološki najrodnije kukama na neobjavljenom ulomku predromaničkoga arhitrava uzidanog u ogradni zid crkvice sv. Filipa i Jakova na obali splitske luke u predjelu Dražanac. Za tu crkvicu cf. *T. Marasović*, Zapadna obala splitske luke u srednjem vijeku i u prvim stoljećima novoga vijeka, Urbs 1959.-60., Split 1961., 37, sl. 4, 9, 10.

^{11a} Kada je ovaj rad već bio dovršen izišao je katalog izložbe Starohrvatski Solin, u kojemu je objavljen ulomak skulpture s troprutom lozicom, karakterističnom za ovu radionicu (cf. sl. 1021 na 162. str. kataloga), a nađen je u crkvi sv. Petra u Kučinama. Budući da su u tom selu benediktinke Sv. Amira-Eufemije imale u srednjem vijeku svoje posjede (cf. *L. Katić*, Selo Kučine i trinaest isprava o Sutikvi, SHP III/4, Zagreb 1955.), i taj ulomak treba pripisati skulpturi iz Sv. Benedikta. Pojava prenošenja starije skulpture iz gradskih crkava na one u seoskim posjedima nije rijetkost. Navodim primjer zabata iz Sukošana (*N. Jakšić*, Tri umjetnička i epigrafska spomenika iz Sukošana, Diadora 10, Zadar 1988., 200-201), te luka iz Kaštel-Sućurca, koji je čak dospio u profanu građevinu (*S. Gunjača*, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji 3, Zagreb 1973., 293-301; cf. i primjere na str. 295-6).

¹² *Lj. Karaman*, o. c., 75-6.

¹³ *F. Bulić*, o. c., 7, bilj. 2.

Ranoromanički ulomci splitske radionice iz Trogira

tom mjestu pretpostavlja sag, tj. zavjesu, naglašavajući rijetkost te inačice pregrade. Budući da je sama pregrada još *in situ*, ili barem u istoj crkvi, a nisu sačuvani ulomci pluteja, i ja prihvaćam Karamanovo tumačenje koje se s proširenjem opusa radionice može upotpuniti. Već letimičan pogled na otkrivene ulomke skulpture iz Sv. Benedikta pokazuje nedostatak dijelova koji bi pripadali plutejima, što otvara mogućnost da se - pošto se radi o istoj radionici - i ranoromanička pregrada u toj crkvi pripiše istome tipu bez pluteja, odnosno za zavjesama (eventualno, pak, s drvenim pločama u funkciji ikona). Premda su trogirski fragmenti nedostadni za usporedbu, ipak bih napomenuo da na bočnim stranama sačuvanih ulomaka pilastara (ili vodoravnih greda donjega dijela pregrade) nema tragova žljebova u koje bi nalijegali utori pluteja. Stoga bih za bitnu karakteristiku ove radionice, uz nabrojene likovne osobitosti stila, uzео upravo tu specifičnost tipa pregrade bez pluteja (potvrđenu na tri sakralna objekta u Splitu i Trogiru), po čemu se ona razlikuje ne samo od sebi suvremenih radionica, već i od ukupne starije predromaničke produkcije, te joj pripada posebno mjesto u našoj ranosrednjovjekovnoj umjetnosti. Redukcija osnovnih elemenata septuma naznaka je promjena koje će s pojavom zrele romanike početkom 12. stoljeća dovesti, u skladu s bitnim promjenama u liturgiji i crkvenoj arhitekturi općenito,¹⁴ do redukcije pregrade - kao neizostavnoga elementa crkvenog interijera - u cjelini.

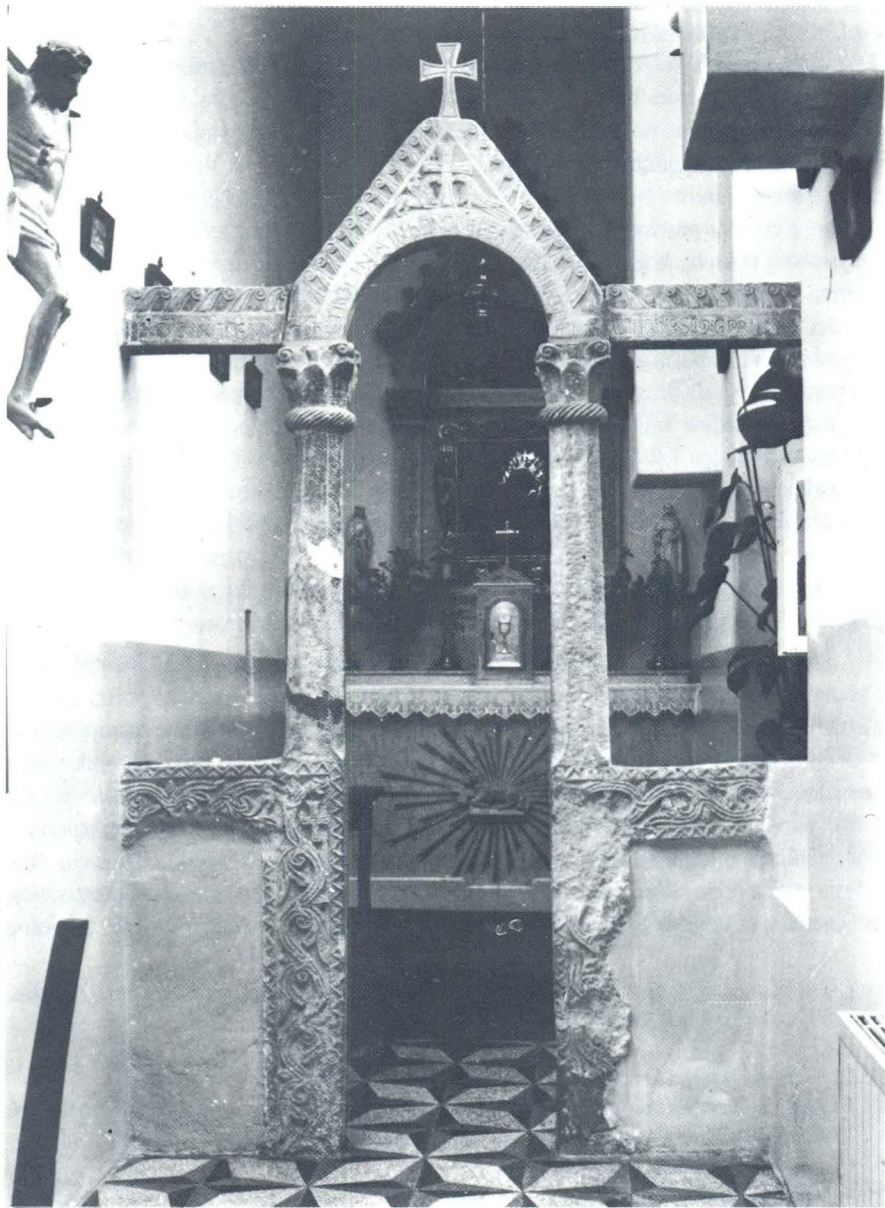
I na kraju, iako ne i posljednje, ostaje pitanje kronologije i povijesnih okolnosti u kojima radionica djeluje. Već je reduciranje pluteja, kao elementa koji nagoviješta romaniku, svojevrsni kronološki indikator. Opće značajke stila, tj. likovnoga jezika kojim se radionički majstori služe, posebno iznesene u prethodnim pasusima, presudne su za stilsko-kronološku atribuciju. Uz stiliziranu lozicu, kao opći izraz ranoromaničkoga stila, uočljivi su i neki novi elementi likovnoga izričaja: zmijske glave i grifoni, umjesto uobičajenih ptica,¹⁵ te izražena zastupljenost arhitektonske plastike tako rijetke u predromanici. I epigrafsko-paleografske osobitosti natpisa na trabeaciji iz Sv. Martina uklapaju se u tu kronološku shemu, potvrđujući vrijeme dr. polovine 11. stoljeća.^{15a} Također i bifora sa stambene kuće govori o novome vremenu kada kamena skulptura iz crkava postupno prelazi i na profane objekte. Dakle, opći izraz radioničke produkcije ukazuje na vrijeme rane romanike 11. stoljeća, a pojedini elementi i na drugu polovinu tog stoljeća.

Pisani izvori pružaju, pak, mogućnost da se njezina djelatnost točnije vremenski omeđi i svrsta u sasvim određena crkveno-povijesna zbivanja. Kronološku okosnicu za to nudi fundacijska isprava samostana benediktinki u Splitu u čijoj su crkvi sv. Benedikta

¹⁴ M. Jurković, Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu, SHP III/20, Split 1992. O ranosrednjovjekovnoj arhitekturi općenito cf. Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978.; T. Marasović, Prilog kronologiji predromaničke arhitekture u Dalmaciji, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 12-13, Zagreb 1989.

¹⁵ Izvedbu grifona i ptice na zabatu iz Sv. Martina Petricioli indirektno veže uz uzorke s orijentalnih tkanina, jer mu plastičnija modelacija govori za određenu evoluciju u odnosu na prve takve prikaze (I. Petricioli, o. c., 11).

^{15a} Za ranoromaničku epigrafiku i paleografiju latinskih natpisa cf. V. Delonga, Ranoromanički natpisi u latinskoj epigrafici Kraljevske Hrvatske, Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini, Ed. HAD-a 15, Zagreb 1992.

Cancellum u kapeli sv. Martina - Foto: Zlatko Sunko (Muzej HAS-a)

pronađeni ulomci skulpture uvršteni u opus ovdje analizirane radionice. Osnutak samostana Ostojić datira u 1060.-61. godinu, na što upućuju i pojedinosti navedene isprave koja je iz 1068. godine.¹⁶ Ključnu ulogu u osnivanju samostana imao je nadbiskup Lovre, uz priora Valicu i klerike i laike Splita. Samostan je dobio: "... loco cum ecclesia, que ad honorem sancti Be(ne)dicti constructa fuerat, que etiam cellam beatissimi Domnii, pontificis et martiris Christi, clerici ac layci sub iuseiurando confirmauerunt esse, ...".¹⁷ Šezdesetih godina 11. stoljeća osnivaju se prvi i najznačajniji ženski benediktinski samostani na našoj obali: 1064. Sv. Dujma (potom Nikole) u Trogiru, 1066. Sv. Marije u Zadru, a prethodi im ovaj splitski.¹⁸ Nastaju tada i pojedini muški samostani, ali je njih bilo i ranije, i to, za razliku od ženskih, i na osami u ruralnim ambijentima, a ne samo u gradovima. Vrijeme je to splitskoga nadbiskupa Lovre (1059./60.-1099.), ključne osobe hrvatske povijesti 11. stoljeća općenito, a crkvene posebno.¹⁹ Vrijeme je to velike crkvene reforme na Zapadu, začete još u klinijevskom pokretu, koja je konačno formulirana na lateranskom koncilu 1059. godine. Reforma "in capite et in membris" izrasla je na podlozi općega privrednoga i kulturnoga napretka u Europi, uvjetovanog prestankom velikih seoba te razvitkom gradova i trgovine. Direktni odjek tih zbivanja u našim krajevima je dolazak papinskoga legata Majnarda i splitski crkveni sabor 1060. godine. Upravo se u biskupijama dalmatinskih gradova najjasnije odražavaju posljedice velikoga raskola iz 1054. godine. Pobjedu odnosi reformna stranka, oličena u nadbiskupu Lovri i trogirskome biskupu Ivanu (1064.-1110.). Time je na istočnoj obali Jadrana rimska crkva postigla definitivnu pobjedu nad bizantskom, istočnom crkvom. Taj presudni događaj trajno je vezao Hrvatsku uz zapadnoeuropski kulturno-civilizacijski krug. On se manifestira na svim područjima društvene djelatnosti, pa ga tako možemo pratiti i u arhitekturi, epigrafici^{19a} te u skulpturi, da ne ulazim ovdje u šire društvene i privredne strukture. Tako se i djelatnost ove splitske radionice uklapa u te procese.

Predloženo tumačenje obrađene građe pruža mogućnost rješenja nekih manjih pitanja vezanih uz crkve u kojima je otkrivena skulptura ovdje analizirana. Kako je ista radionica izradila namještaj u crkvi sv. Benedikta i onoj sv. Martina, postavlja se pitanje odnosa tih dviju crkava. Crkva sv. Martina je od 13. stoljeća u sklopu ženskoga dominikanskog samostana.²⁰ Budući da je oltarna pregrada u njoj iz 11. stoljeća, treba riješiti pitanje njezine pripadnosti prije 13. stoljeća. Rješenje se indirektno nazire u spomenutoj ispravi iz 1068. godine²¹ u kojoj nadbiskup Lovre daruje samostanu sv. Benedikta "... locus cum ecclesia, que a bone memorie uiro scilicet sacerdote Andrea, quondam ad honorem sancte dei genetricis et uirginis Mare constructa uiebat, ...". Tu je Sv. Mariju Ostojić uspješno

¹⁶ I. Ostojić, o. c., 354, bilj. 1; Stipišić-Šamšalović, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I (=CD I), Zagreb 1967., br. 80, 109-12; C. Fisković, o. c., 203.

¹⁷ CD I, 110.

¹⁸ Cf. literaturu iz bilj. 16.

¹⁹ F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925., knj. III/pogl. IV-VIII; N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1981., 348-95.

^{19a} Cf. bilj. 14 i 15a.

²⁰ F. Bulić, o. c., 1-3.

²¹ CD I, 111.

ubicirao na mjestu kasnijega samostana benediktinki sv. Marije de Taurello²². Budući da je Sv. Martin tik do samostanske crkve sv. Benedikta (Eufemije-Arnira), u sklopu bedema Palače u kojima je benediktinkama ustupljen dio sjeverozapadne kule, najvjerojatnije im je 60.-ih godina 11. stoljeća dodijeljena i crkvice sv. Martina, koja je u 13. stoljeću postala jezgra samostana dominikanki. Natpis na nadvratniku Sv. Martina je, prema paleografskim karakteristikama, iz predromaničkog doba (9.-10. st.),²³ pa je shodno tomu i sama crkva starija od 11. stoljeća. Ako su te moje pretpostavke točne, onda je slijed zbivanja bio ovaj: nadbiskup Lovre osniva prvi samostan benediktinki na našoj obali u Splitu i daje mu crkvu sv. Benedikta, uz koju se kroz stoljeća oblikuje samostanski sklop. Također dodjeljuje istome samostanu i crkvu sv. Marije de Taurello, od 13. stoljeća novi samostan benediktinki, koju je sredinom 11. stoljeća dao podići svećenik Andrija.^{23a}

I glavna samostanska crkva sv. Benedikta starija je od osnutka samostana, a prethodila joj je cella sv. Dujma. Ulomak natpisa SCS ANASTASIUS, koji bilježi Fisković,²⁴ povezan s titularom cellae, vjerojatnije će pripadati vremenu prije 11. stoljeća. Ti titulari, nalaz starokršćanskoga kapitela,²⁵ pa i sama lokacija ukazuju na starokršćansko razdoblje. Ulomci pleterne skulpture koje je u Sv. Benediktu otkrio Fisković,²⁶ stilski se vidno razlikuju od onih ranoromaničkih. Pošto fundacijska isprava govori o već postojećoj crkvi, ti pleterni ulomci vjerojatno pripadaju namještaju predromaničke crkve starije od sredine 11. stoljeća. Benediktinke dobijaju crkvu (Sv. Benedikt) i kapelu (Sv. Martin), pri osnutku samostana uz Sv. Mariju de Taurello, koje su već u funkciji, samo što ih one daju opremiti s novim crkvenim namještajem.²⁷ Taj posao izvršila je u 60.-im ili poč. 70.-ih godina 11. stoljeća ranoromanička radionica iz Splita, koja će u našoj povijesti umjetnosti ostati zabilježena po tome što je radila pregrade bez pluteja.

²² I. Ostojić, o. c., 365-6. Za zabat iz te crkve i njegovu radionicu potvrđenu i u Trogiru cf. *T. Burić*, o. c., 153, 158.

²³ *F. Bulić*, o. c., 12-18, sl. 7. Njegova kombinacija s vremenom kneza Trpimira i datacija pregrade u 9. st. nisu prihvatljivi. Detaljnu obradu natpisa dao je i *Ž. Rapanić*, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXV-LXVII*, Split 1966., 288-9, ne ulazeći pobliže u pitanje datacije.

^{23a} Skulptura i paleografija natpisa s crkvenoga zabata sukladni su ranoromaničkim inovacijama druge polovine 11. st. - cf. *T. Burić*, o. c., 153, 158; *V. Delonga*, o. c., 89.

²⁴ *C. Fisković*, o. c., 204.

²⁵ *Ib.*, 204.

²⁶ *Ib.*, Tab. VII/2, 3 (ulomak na slici 2 lijevo nije akroterij već ostatak patere, i to onoga dijela koji se ugrađivao u svod); Tab. VIII/2, 3 lijevo.

²⁷ Tako su i trogirске i zadarske benediktinke dobile već postojeće sakralne objekte. U problematiku same arhitekture ne ulazim, već upućujem na literaturu iz bilj. 14.

UNA BOTTEGA SPALATINA PRIMO ROMANICA DEL TERZO QUARTO DELL' XI SECOLO

Tonči Burić

La recinzione d'altare della chiesetta di S. Martino a Spalato, l'unica conservatasi in situ lungo la nostra costa, per la concezione dei motivi e delle composizioni scolpiti su di essa, si collega strettamente a una parte dei frammenti scultorei ritrovati nel corso degli scavi della vicina chiesa di S. Arnio-Eufemia (ex S. Benedetto), a un gruppo minore di frammenti dello stesso tipo provenienti da una chiesa traurina non identificata, ed ancora a un frammento trovato nella chiesa di S. Lorenzo a Donje Polje di Sebenico. L'espressione artistica generale del gruppo così definito appartiene al primo romanico. Accanto a un minor numero di motivi più antichi, preromanici, prevalgono quelli che rivelano chiaramente lo spirito di una nuova epoca nell'arte, la nascita dello stile romanico. Si tratta di serie di motivi vegetali stilizzati, a viticcio e a palmetta, profili a zig-zig, capitelli specifici del cancellum, e in particolare raffigurazioni di animali mistici: grifoni e teste di serpente; come riflesso di rappresentazioni tipiche delle stoffe orientali. Anche accanto all'accentuato fenomeno della modificazione degli elementi decorativi fondamentali in più varianti questo gruppo può essere sicuramente distinto dalle simili realizzazioni contemporanee ed attribuito ad una bottega di lapicidi e scultori con un suo programma già elaborato, e le cui opere sono confermate lungo la costa della Dalmazia centrale, a Split (Spalato), Trogir (Traù) e Šibenik (Sebenico). La nota distintiva delle realizzazioni di questa bottega sono i motivi a testa di serpente, come singolare firma del maestro-lapicida, e in particolare il tipo di septum (S. Martino, S. Benedetto, e Trogir), dove in origine si trovavano tende o forse icone lignee. Con ciò essa si distingue dalla serie di botteghe più antiche e contemporanee che realizzano le consuete recinzioni con plutei. Con questa novità si preannuncia contemporaneamente anche il rinnovamento della recinzione in generale, la qual cosa sarà realizzata al principio del XII sec. nelle chiese romaniche, come conseguenza di cambiamenti di contenuto nella liturgia.

Fonti scritte rendono possibile una datazione più da vicino di questa bottega. Il documento della fondazione del convento delle benedettine a Split (1068), che sorse (ca. 1060/61) intorno alla preesistente chiesa di S. Benedetto, è l'ossatura cronologica con l'aiuto della quale l'attività della bottega viene datata agli anni sessanta e settanta del sec. XI. La fondazione stessa del convento è parte dell'ampio programma del vescovo spalatino Lovro (1059/60-1099), figura chiave della storia ecclesiastica e laica croate dell' XI sec. Egli, insieme al vescovo traurino Ivan (1064-1110), è il maggior rappresentante del grande movimento riformatore nella chiesa di Roma, iniziato a Cluny, e che raggiunse il suo apice proprio al tempo di Lovro e di papa Gregorio VII. Nel corso di questi importanti avvenimenti Lovro e i riformisti riportarono la vittoria e con ciò assicurarono definitivamente alla

chiesa di Roma il predominio sulla costa adriatico-orientale, e alla Croazia il duraturo ingresso nella cerchia culturale civilizzatrice europeo-occidentale.

Fondando il convento, Lovro diede alle benedettine la chiesa di S. Benedetto e la chiesetta di S. Martino, che esse ristrutturarono e dotarono di arredi moderni, del primo romanico, e di opere di plastica architettonica. Questo lavoro fu svolto dalla bottega in questione, che, oltre che per chiese, lavorò anche per edifici d'abitazione - come per esempio alcune bifore a Split - la qualcosa è ugualmente una novità del primo romanico, a cui è cronologicamente congruente anche l'iscrizione paleografica sulla trabeazione di S. Martino.

Accanto ai gruppi di botteghe già noti: di Zadar-Knin, di Zadar-Split e romanica di Knin, anche questa bottega spalatina mostra esemplarmente l'evoluzione della scultura nel sec. XI in Croazia e in Dalmazia, che s'inserisce nel contesto generale di quest'epoca in Europa. Accanto a questa bottega principale, se ne delineano altre due della metà e della seconda metà dell' XI sec., che avevano il loro centro a Split-Trogir. Con il completamento del loro studio si renderà ancor meglio l'immagine della nostra scultura primo romanica e delle condizioni della società in cui si sviluppò.